

VIII

Ще двічі Наталя грала в спектаклях і раз співала в концерті.

Горовенко не перечив вже їй ні в чому і мовчки ходив за нею в театр. Його наче що пригнітало. Ярмарок скінчився, і життя в Глупові пішло своєю сонною чергою.

Горовенко став щодня ходити на охоту. Раз, вернувшись увечері додому, він побачив світло у своїй кімнаті. Там з Галкіним сидів якийсь незнайомий йому чоловік. Галкін зараз вийшов з хати. Цілу ніч незнайомий просидів з Горовенком і чуть світ поїхав від його.

— Хто в тебе був? — питала жінка.

— То старий товариш мій; вмісті були в університеті... їде з Криму; лічився там усе літо; так завернув до мене.

— Хіба він знав, що ти тут?

— Хтось з ломаківських написав йому.

Горовенко взяв швидше рушницю і поплівся в поле.

«Ну, от тобі і робота, — думав він, ідучи шляхом, — що ж се за робота: писати статті задля «Народної волі»! Та се на один вечір робота. — Сиди, кажуть, і жди... в цьому році вже нічого не сподівайся. Як бачу, так, мабуть, вже мені нічого сподіватись ні звідкіль. Думав, покличуть туди, там яке діло загадають... аж от що: сиди та жди... «ти нам згодишся в свою пору». Коли то та пора буде? Ні, не приходитьсь мені сидіти, згорнувши руки... тепер... треба щось самому гадати».

Увечері він пізно вертався додому. Він вельми втомився і, щоб швидше прийти, пішов через сад. В домі горіло вже світло. Горовенко став супроти дома, оберся на рушницю і глянув в вікно. Наталя ходила по залі з Ганусенком.

— Ой! — скрикнув Горовенко, вхопив рукою за лівий бік і пішов в дім.

Наталя сердечно стріла його.

— Ти втомився, Юрасю! — сказала вона, цілуючи його. — Ляж спочинь, поки чай, а може, обідатимеш? Страва гаряча.

— Ні, я не хочу нічого. — відповів він, — тільки полежу трохи.

Поставивши рушницю в кутку сіней, Горовенко пішов прямо в свою хату... Зайшовши поздоровитись з Ганусенком, він сів на ліжку, підпер голову долонями і загадався. Через кілька хвилин почала боліти голова, щось здавило в горлі; на всього його спустилась якась невидима сила, але важко тяжка сила, з-під котрої не міг він вислобонитись, а котра не давала йому ні мислити, ні почувувати нічого, крім важноти сеї сили... в грудях стисло; дихати важко.

«Отсе я застудився так, — прийшло на думку Горовенкові. — Треба лягти». Він встав, щоб скинути чоботи, але голова закрутилась, він швидше спустився на ліжку... Не то сон, не то забуття найшло на його. Минуло з півгодини. «Ой!» — скрикнув він і прокинувся... Йому було і страшно і бридко! Йому здалося, що Наталя цілувалася з Ганусенком; він сам своїми ушами чув, як вони цілувались... Він підскочив з ліжка. «Ні, ні!.. сього не може бути!.. Ні! щоб вона проміняла мене на отого дурного шолудивого Ганусенка! Ні!.. Ой, Наталю, Наталю, як же я тебе люблю і як ти вразила мене отими своїми спектаклями... на... користь... Господи!.. тьфу!.. — злість підступила під серце. — А все отсе з того, що нема у неї характеру: голова у неї світла, серце добре, ніжне, а сили волі нема!.. Живе вона більш чувством, серцем, ніж розумом... Підбити її не довго... спершу пообіцяє вона, а тоді вже думає... Ну що ж! Тепер вже не рано; в такі літа вже не виховаєш, не переробиш характеру... Буду мириться з сим, аби вона любила мене... Вона ж знає, що у мене, крім її любові, нічого вже нема... Ні, вона любить мене: се така нісенітниця приверзлась мені».

Горовенко вийшов в залу. Усі троє сиділи за чаєм: Горовенко обняв жінку і поздоровив Ганусенка.

— Вбили що? — спитав сей.

— Гуску застрелив.

— Коли ж їстимемо її?

Горовенко строго глянув на його; ніби хотів сказати: «Тебе ніхто не просить».

— Хоч і завтра, — відповіла Наталя.

Горовенко глянув і на неї; хотів всміхнутися, та усмішка замерла у його на лиці.

Ганусенко скоро попрощався. Юрко став ходити по хаті, потім здавив голову руками, наче що згадав, і сів на канапі. Через хвилину він знов встав, сів біля Наталі, обвів її шию своєю рукою і довго дивився їй в очі.

— Чого ти так дивишся на мене? — спитала Наталя.

Юрко притис її до серця і, кріпко поцілувавши, спитав:

— Ти мене любиш?

— Наче не знаєш...

— Знаю, знаю... Ех, коли б можна з сього гаспидського Глупова куди поїхати! — вирвалось з уст Горовенка.

— Мабуть, не скоро... От хвалений Лоріс: більш півроку ніякої відповіді.

— А тобі не огид отсей Глупів, Наталю?

— Я привикла до його...

«Привикла», — подумав собі Горовенко.

— Привикла! кажеш ти, — говорив він далі, — а якби пришилось виїхати, жалковала б чи ні?

— Може б, за чим і жалковала.

— За чим же?

Наталя нагнулась підняти хустку з долівки і відповіла:

— Та от за садом жалковала б.

Минула Покрова. Після кількох дощових днів знов прояснилося і наступила незвичайно тепла, ясна година. В саду знов знайшлося діло: треба позакопувати на зиму виноград, а поки морози, треба його підрізати, заготовити ямки. Треба походити коло квіток.

— Се добре, що ти працюєш в саду, — говорив Галкін Юркові, — а то глянь, який ти став, як змарнів...

— Хіба?

— Подивись в зеркало: пожовтів, лице обвисло; кожа та кості; наче ти вилежав місяць... Ти таки справді нездужаєш... я бачу.

— Ні, тату, я здоров.

— Говори кому другому, а не мені.

Галкін хотів повести с зятем щиру розмову про його здоров'я, про його душевний стан, та, на лихо, його розмову перебили чужі люде. Прийшло два мужики і баба просити рятунок: в одного нездужала дочка, а двоє тих просили в позичку грошей.

— За подушне зборщики душать... Зарадьте, пане...

— Отак, бачиш, — сказав Галкін Горовенкові, — бабі шістдесят літ, крім ветхої хати та на ступінь грядки — нема в її нічого, а п'ятнадцять літ платить подушне за мертвого чоловіка... А він, — вказав він на мужика, — був добрим хазяїном, та звівся.

— Лихо мене звело.

— Знаю, що не добро, а лихо. Старший син-робітник вмер, за ним і жінка туди ж; лишився чоловік з п'ятьма малими дітьми... треба їх одягти, обути... Позаторік пара волів здохла і корова...

Галкін дав їм грошей.

— А віддають в срок? — спитав Горовенко.

— У мене ніяких сроків нема; коли спроможеться, тоді і принесе... За всі десять літ, як вони

позичають у мене, ще ні за ким і копійка не пропала... Вельми убогі люде тут по селам... Землі велика недостача, не дають випасів...

— Та й не дадуть, — пустив з серця Горовенко.

Увесь день до вечора Горовенко не брався вже за роботу в саду, а просидів у себе в хаті. Журба якась обгорнула його, гризла його, і не знав він сам причини її, не знав, з чого і до чого вона. «Так тяжко, та й годі!»

Всю ніч не зводив Горовенко очей, сон не йшов, голова боліла.

— Се від того, що я мало ходжу, — сказав вранці Галкіну і зараз після обіду взяв рушницю на плечі і пішов. Одначе хоч на польованні він добре втомився, але вночі все-таки мало спав.

День за день стала і Наталя примічати перемену з Юрком: він став незвичайно сумний, замислений, незвичайно суворий, а інколи і надто грубий з жінкою. Попробувала вона кілька разів спитати його: чого він такий сумний.

— Ні від чого бути веселим, — сухо і грубо відкаже він.

— Та ти нездужаєш, Юрасю? — каже вона ніжно.

— Не тривожся! Се вже моє діло... коли б нездужав, так би лежав.

Наталя більш не розпитувала і йшла на розмову до батька.

— Татусю! чи ви не примічаєте перемени з Юрком? Чого він став таким сумним, сердитим? Нічим його не вдовольниш, за все сердиться, все не по його.

— Бачу я і сам се все, доню, та не знаю, як і руки підложити.

— Від чого се все?

Старий ні слова не відповідав, тільки зітхав...

— Може б, до лікаря треба?

— Треба б; та як ти з сим до Юрка підступиш! Давно вже я хочу з ним побалакати про його здоров'я, та все, що почну, так або хто переб'є, або він на друге зверне.

А Горовенко сидів собі в хаті і мислив: «Ну, що отсе воно таке з нею сталося? Поцілую її і наче між моїми і її губами єсть щось таке, чого ніколи не було, щось гірке... і се страшне, се гірке щось не дає мені спокою! Чом тепер від її ласк, від її поцілунків не наступає вже те високе, небесне чувство радості, яке бувало перше? Від чого се? Хтось з нас та переменявся, певно переменявся, прохолов... хто ж? Вже таки не я. Я, яким був, таким і є. Моє серце те ж саме... моє чувство до неї не переменялося... Від чого ж між моїм чувством і єю наче що лежить, щось таке, що загороджує дорогу моїм ласкам до її серця?.. Так не я, а вона переменялась, а через що?.. На кого вона мене променяла? Га!» — Горовенко виходив в залу, скрегочучи зубами, зливсь, до всього причіплявся, за все сердився, силкувався умисне образити Наталю; а потім знов йшов до себе в хату і знов мислив: «Та за що ж я її образив? Що вона мене не любить; так хіба вона винна в сьому? Хіба не я винен? Хіба я стою того, щоб мене любити? Хіба я мало ще їй допікаю? А за що? За те, що вона зазирнула люблячим оком у мою душу, на саме дно; полюбила мене, оддалась мені? А що я їй за се дав? Одно звання «Горовенчиха»... велика цяця! Багацько дав! Серце ще дав... добре серце, добру любов, коли так її ображаю, не шаную...» На Горовенка находила хвиля каяття, він плакав... «Мене не можна любити, мене ні за що любити... я тепер вже не той, яким вона мене любила... Через що ж я переменявся? Через те, що сиджу без всякого діла, без роботи, сам не знаю — чого сиджу, чого жду, нащо живу?.. Я хотів би роботи, я хотів би працювати, заподіяти що таке, з чого б була людям користь, і щоб та робота, те діло сталося помстою народним ворогам, катам моєї матері! Гм! а чом же я нічого не роблю? Що мені не дає, що мішає, що душить мене отут, у тому Глупові? Ба! те, що в мене нема сили волі!.. А колись була! Де ж вона ділася? Чи я її згубив, чи кому віддав, чи в мене вкрали її? Одно слово: нема її! З нею б чоловік вибився і не з такого тяжкого стану... з нею ніщо б не примусило мене кипіти в отсьому пеклі і щогодини чути, що в жилах у мене не кров, а кип'ячий лій, що в мене не нерви, а гаряче вугля...»

Горovenко став швидко ходити по хаті... В залі почулись акорди, а далі Наталчин голос співав: «Я все еще его, безумная, люблю...»

«Тільки не мене! не мене ти любиш, — говорив Горovenко сам до себе, ніби відповідаючи на слова пісні... Мене нізащо любити... Я заїв твоє щастя... Тривай, Наталю! Я верну його! Ти будеш щасливою! Ти повинна бути щасливою... Але чи ж зумію ж я се зробити? Чи стане в мене хоч на се сили волі».

«Все, что мог, я уже совершил», — почав він декламувати стихи; а Наталя так гарно, так сердечно співала!.. Горovenко не вдержався. Він прийшов у залу, припав до неї на груди і став ціловати. Вона хотіла взяти його за голову і почувала, що на руки до неї падали теплі, аж гарячі сльози з очей Юрка.

— Юрасю! ти плачеш? Чого? Скажи, серденько, скажи!

— Так... так! нічого, нічого; дарма, мені так лучче... мені так легше.

Він знов ціловав її... «Есть, есть щось гірке у неї на губах, — думав він. — Се та трута, що я налив їй в серце, гадаючи, що наливаю кохання». — Він сидів мовчки, схиливши голову на жінчине плече.

Біля рундука загуркотіли колеса, затупотіли коні; хтось приїхав з дзвінком. Юрко і Наталя здрогнули, кріпко схопились один за другого і зааніміли, пильно дивлячись друг до одного в очі. У кожного вертілося питання: хто се? І кожен боявся промовити сі прості, звичайні слова... Не диво! Хто в той час міг ручатися, що не підбїжать з дзвінком тройки, не являться «несподівані» гості і не скажуть: «Потрудитесь собраться в дорогу!» Спокійно сиділи і спали тоді одні поліціанти та легальні люде.

Відчинилися двері.

— Ба! ба! Копач! Ігнате! друже мій! — скрикнув Горovenко, біжучи назустріч Копача. — Відкіля ти? Чи не з неба?

— Ні, з самого Ломакова, — відповів Копач, цілуєчись з Горovenком.

— От кого не ждав, не сподївався... чи надовго ти?

— Та ти спершу познайом мене з дружиною та дай попоїсти, бо я не їв ще зранку, а тоді вже і розпитуй.

— Здорово ти перемїнився, — говорив Копач послї вечері, сидячи за столом, — похудів вельми, змарнів!.. З такою дружиною, з таким тестем, з такою настоянкою! Та я б молодів і молодів і ніяке б заслання мене не вгризло...

— Коли б я не тинявся без діла!

— Ти б кмокав потрохи отсю добрячку, от би тобі і діло, — шутковав Копач, смакуючи настоянку, а потім розказав, що його «перевели» на службу у Пензенську губ[ернію], і отсе він, їдучи туди, завернув до Горovenка.

Бесїда перейшла на сучасну політику. Приятелі забалакалися і не примітили, що надворі світає.

— Нічого, значить, ждати, нічого сподїватись, — сказав Горovenко, вислухавши від Копача, що того трусили, другого засадили в тюрму, тамтого заслали на Амур.

— Ні, — відповів Копач, — сподїваються на конституцію.

— Нехай дурні сподїваються! Де се видано, щоб уряд так дешево поступився своїм самовластям?..

Копач хотів світом їхати.

— І не гадай сього!.. не пущу... пообїдай зо мною... може, востанне. — Копач згодився, бо, дивлячись на Горovenка, він справді думав, що відвернуло вже його від життя. — «Погиб чоловік, — думав він, виїздячи з Горovenкового двору. — Нізащо погиб! Погиб за свої чесні і чисті прямування. В іншому місті, при інших обставинах не те б з його вийшло! Гніт і самовластя

задали чоловіка... чоловіка з розумом, з талантом, з добрим серцем. Ех! не по-людськи у нас діється! Не треба нам таких людей; вони не знаходять у нас для себе роботи... Свої знання, свою працю — ми примушуємо їх розвіювати, розкидати або в чужині де за границею, або поховати де на мочарах, або на отсих глупівських пустинях. Ой, темне, темне царство!.. Кругом неправда і неволя; народ замучений мовчить...»

— Поганяй, голубчику, швидше! — обернувся Копач до погонича. — Поганяй!

Випровадивши Копача, Горовенко почув знов свою тюрму, почув ще міцній. Він кинув на плечі рушницю і потяг через сад за Глупівку...

Звечоріло... Повний місяць стояв над садом і дивився на сад, на могилу, на дім, на вікна в домі, на Горовенка, котрий повагом, посупившись, замислившись, вертався додому.

Над головою Горовенка пролетіла якась птиця і, хлопаючи крилами, спустилася і сіла на хресті. Горовенко підвів голову вгору. З-за другого боку могили виходила мати: мовчки зрівнялась вона з ним і мовчки йшла поруч його. Підійшли к дому. Одсвіт з вікон падав на ганки. Горовенко зупинився против вікна: в залі біля рояля сиділа Наталя, пучки її лежали на клавішах, поруч її сидів Ганусенко. Наталя вийняла з кишені хустку і впустила її додолу: і вона, і Ганусенко разом нагнулись піднімати хустку... Горовенкові здалося, що вони поцілювались... у його помутилось і в очах, і в голові; він схопив рушницю, приложився, прицілювся в те місто, де сиділа Наталя!.. «Хіба вона винна?» — почув він неньчин голос... руки в його затряслись, він відступив вбік... «Ні, — мигнула в його думка. — ні, не її!» Він знов приложив до щоки рушницю, наводячи її на Ганусенка. Хлап! Рушниця не випалила. Горовенко забув, що він не наложив... Він озирнувся: матері нема.

«Не судилося! — подумав він. — Значить, так тому і треба... І нащо його вбивати? Коли я вб'ю його, вона ж вбиватиметься за ним, а я обіцяв зробити її щасливою». А в вікна видно було, як Наталя і Ганусенко привітливо дивляться один на другого...

У Горовенка знов якимсь полум'ям засліпило очі: він не міг рушитись з міста, він стояв мов вкопаний, мов отуманений, мов що оглушило його; у серці на самому дні ворухилось щось темне, тяжке... Йому показалося, що він стоїть по коліна в калюжі, в багні, що на його усякий прохожий кидає грязюкою...

— Нехай же вони живуть щасливі, — промовив він і тихесенько пішов в дім, в свою кімнату: сів під вікном і задивився на хрест на могилі, на місяць, на зорі. Все минуше життя його піднімалося перед ним, наче з землі росло... «Годі себе обманювати, годі других нівечити, — думав Юрій Горовенко, — годі мені загороджувати другим шлях до щастя. Кожен чоловік бажає собі щастя і простує до його... Годі! А мати, а помста!... — Е-е! нема сили, знемігся, і поки я помщу — скільки то нароблю лиха моїй любій, моїй милій Наталі!.. Матінко моя! прости мене! прости... благослови!..»

Рушниця бацнула!

Наталя, Ганусенко і Галкін вискочили в снін... нічого нема! Вони кинулися в Юркову кімнату.

— Світла, світла дайте швидше сюди, — крикнув не своїм голосом Галкін, почувши, як на долівці під вікном стогнав Горовенко.

Ганусенко приніс світло.

Горовенко лежав долі, впершись головою в куток... в ногах лежала рушниця... з голови бігла цівкою кров, на стіні поприлипали шматочки мозку, перемішаного з кров'ю.

Наталя, мов сніп, повалилась на груди свого чоловіка.

Горовенко розплющив очі.

— Наталю! я любив, я люблю тебе, — тихо проговорив він. Наталя ридала. — Наталю! прости! Я, бажаючи тобі щастя... я... будь щасливою... люби! Тату! — Він глянув на Галкіна, котрий возився біля його рани. — Тату! Наталю! помста за матір... за мене... за нар...

Він не договорив і навіки замовк...

Чого він не договорив?

Чи за нар — угу?

Чи за нар — од?

1883 р.